

Saateks

Nõukogudeaegse Eesti komparteijuhi Johannes Käbini mälestusi on kaua oodatud, sest jutud nende olemasolust on avalikkuses ringelnud juba alates 1980. aastate lõpust. Mälestuste kirjutamist kinnitas nii Käbin ise kui ka mitmed inimesed, kes temaga pärast pensionile jäämist lävisid. Tollal jõudsid avalikkuse ette siiski vaid üksikud mälestuskillud ja needki eelkõige ajakirjandusele antud intervjuude vahendusel.* Selle vähese infoga kõik üldjoontes piirduski. Ka Käbini surm 1999. aastal ja sellele järgnenud aastad ei toonud mälestuste küsimuses selgust,** sest avalikkuse ette need ei jõudnud, mistõttu kerkis üles õigustatud küsimus: kas need ongi üldse olemas? Täna on saladuseloor sellelt küsimuselt eemaldatud ning Käbini mälestused jõuavad lõpuks lugeja palge ette. Tõsi, tegemist on siiski pooliku ja katkendliku käsikirjaga, mis on autoril jäänud lõpule viimata ning viimistlemata.

* Vt nt „Kõndisin kogu aeg noateral”. Intervjuu T. H. Liivile. – Päevaleht, 26. IX 1992.

** Käbini surma järel väideti, et temast jäi maha ligi 1000 masinakirjalehekülge mälestusi ja mõtteid (Anneli Ammas. Johannes Käbin mahendas venestamist. – Eesti Päevaleht, 27. X 1999).

Suure tõenäosusega hakkas Käbin mälestuste koostamist kaaluma 1970. aastate lõpus, mil ta parteijuhi kohalt mahavõtmise järel suunati Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks. Sel tseremoniaalsel ametikohal oli rohkem aega oma elukäigule tagasi vaadata. Küllap oli ta oma noorusaja tegemiste peale juba varemgi mõelnud, millest annab tunnistust kas või tema 1975. aastal kirjanik Vladimir Beekmanile antud intervjuu, milles leidub mitmeid huvitavaid fakte lapsepõlvest ja tema parteilise karjääri algusaastatest.* Ka Käbini abina töötanud Leo Laks on märkinud, et tema „peremees” hakkas mälestusi kirja panema pärast parteijuhi ametikohalt lahkumist, kusjuures ettepanek nende kirjutamiseks olevat tulnud Moskvast Poliitilise Kirjanduse Kirjastuselt (isegi vastav leping olevat sõlmitud), kus oli hiljuti trükivalgust näinud Eesti NSV-d tutvustav venekeelne ülevaateraamat „Nõukogude Eesti” (ilmus 1978) liiduvabariike tutvustavas sarjas. Selliseid nõukogude tegelikkust ilustavaid propagandaraamatuid oli Käbini nime all ilmunud juba varemgi, siis kui ta veel parteijuhi ametit pidas. Kuna Eesti NSV oli omamoodi eelpostiks NSV Liidu suhtlusel välismaailmaga, siis tõlgiti neid üllitisi lisaks vene keelele ka soome, inglise ja saksa keelde. Käbin mõistagi neid raamatuid ise ei kirjutanud, kuna sellised üllitised olid enamasti kompartei keskkomitee aparaadi kollektiivseks „loominguks”. Üks sarnane raamat ilmus Käbinil vene keeles ka hiljem (1982,

* Oktoobritähistel. EKP Keskkomitee esimese sekretäri Johannes Käbini vestlus kirjanik Vladimir Beekmaniga. – Looming 1977, nr 11, lk 1763–1786. Vt ka: Vladimir Beekman. Alles see oli ... Tallinn, 2008, lk 126–132.

inglise keeles 1985), ajal, kui ta oli Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees.

Kahtlen siiski selles, et Käbin juba 1970. aastate lõpus mälestuste kirjastamiseks lepingu sõlmis, sest tema kui NSV Liidu tippnomenklatuuri kuuluva tegelase meenutused saanuksid ilmumisloa vaid NLKP Keskkomitee kooskõlastusel. Konkreetse kirjastamislepingu sõlmimine võis hiljem päevakorraks tõusta. Küll oli aga Poliitilise Kirjanduse Kirjastusel tõepoolest olemas eraldi esinduslik elulugude sari („Elust ja endast”), teiste seas olid näiteks 1974. aastal ilmunud nii Arnold Veimeri kui ka Leedu NSV ühe pikaajalise juhi Justas Paleckise mälestused.

Arhiividokumendid kinnitavad, et tõsisemalt hakkas Käbin mälestuste väljaandmist kaaluma kindlasti alles pärast 1983. aastat, mil temast sai Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ametikoha mahapaneku järel üleliidulise tähtsusega personaalpensionär. Kui Venemaal elamise aja kohta pidi ta tuginema eelkõige oma mälule ja isiklikele dokumentidele, mis tal võisid oma koduses arhiivis alles olla, siis Eestis elatud-töötatud aja osas oli tal võimalus kasutada arhiiviallikaid. On üsna täpselt dateeritav, millal Käbini „arhiivitöö” algas.* Nimelt 14. märtsil 1984. aastal esitas ta tollasele EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktorile Aleksander Panksejevile avalduse, milles palus mälestuste kirjutamise eesmärgil („minu tööperioodi kohta Eesti NSV-s alates 1941. aastast”) võimaldada kasutada kompartei dokumente instituudi koosseisu kuuluvast Parteiarhiivist. Avalduse viseeris samal päeval Erich

* Vt J. Käbini Parteiarhiivi uurija toimikut: RA, ERAF.247.83.88.

Kaup, kes tegi Partei Ajaloo Instituudi töötajale Rein Orasele ülesandeks vastav luba vormistada. Tollaste reeglite järgi pidi parteidokumentide kasutaja täitma ka uurija ankeedi, milles uurimisteenemaks ongi fikseeritud mälestused 1941. aastast kuni 1983. aastani.

Seejärel teavitas Käbin Moskvast asuvat NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituuti oma mälestuste kirjutamise kavast. Moskvasse pöördumine teenis mitut eesmärki. Esmalt oli Käbinil vaja sealt saada ametlik luba mälestustega tegelemiseks. Käbin mõistis suurepäraselt, et tema kui endise liiduvabariigi parteijuhi mälestuste raamat ei oleks mingil moel saanud ilmuda Moskva heakskiiduta. Aga selle pöördumise sihiks oli kindlasti ka soov saada Marksismi-Leninismi Instituudist metoodilist abi mälestuste kokkupanekul. Ja küllap pole vähetähtis seegi, et autori sooviks oli oma mälestuste raamat välja anda Moskvast.

Käbini mälestuste kirjutamise ettepanek võeti NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituudis positiivselt vastu. Juba 1984. aasta juunis andis instituudi direktori asetäitja Kirill Gussev talle teada, et instituudi NLKP ajaloo osakonna teaduslik-metoodiline kabinet on valmis läbi vaatama tema mälestuste raamatu plaani ja osutama hädavajalikku teaduslik-metoodilist abi käsikirja trükiks ettevalmistamisel.

Kaks kuud hiljem saatiski Käbin Moskvasse oma raamatu esialgse kavandi. See on oluline dokument ning annab meile senisest selgema ettekujutuse, millist raamatut Käbin kavandas. 14. augustil 1984. aastal Gussevile saadetud kirjas avaldab ta valmisolekut sõita Moskvasse konsultatsioonile ja vajalike nõuannete saamiseks. Ühtlasi tões Käbin selles

kirjas, et mälestuste I osa mustandkäsitöö (aastad 1905–1941) on tal juba põhiosas olemas ja pärast konsultatsiooni oleks võimalik see juba läbivaatamiseks esitada. II osa puhul on materjali osaliselt kogutud, kuid „teksti kirjutamist ei ole ma veel alustanud ja tahaksin saada soovitusi, kuidas seda paremini organiseerida”. NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituudi direktori esimene asetäitja P. Rodionov kinnitas Käbinile 1984. aasta septembris, et raamatu plaan on igati vastuvõetav ning avaldas heameelt selle üle, et kaks kolmandikku raamatu mahust on kavandatud sõjajärgse Nõukogude Eesti sündmuste kirjeldamiseks. Rodionov oli kindel, et mälestuste kokkupanekul kasutab autor laialdaselt „partei-ajaloolist kirjandust, ajakirjandust ja arhiividokumente”. Ühtlasi kinnitas Rodionov Käbinile: „Teie kavandatav mälestusteraamat võetakse kahtlemata lugejate poolt suure huviga vastu.”

Käbini Moskvasse saadetud „Mälestuste kirjutamise plaanist” selgub, et raamatu I osas oli kavandatud neli peatükki, II osas aga kaheksa. Raamatu I osa esimene peatükk andnuks selle plaani järgi ülevaate autori lapsepõlvest ja nooruki-east kuni 1922. aastani. Järgmine peatükk oli pühendatud komsomoli aastatele ja tööle külanõukogu esimehena aastatel 1922–1930. Kolmas peatükk pidi keskenduma aastatele 1931–1940, mil Käbinist sai elukutseline parteitöötaja („Parteitööst sai minu elukutse”). Raamatu I osa viimane peatükk oli kavandatud 1940. aasta „sotsialistlikule revolutsioonile” ja Eestisse tagasituleku eeloo kirjeldamiseks.

Raamatu II osa plaan oli põhiosas samuti üles ehitatud kronoloogiliselt. Eraldi peatükid olid kavandatud esimesele

nõukogude aastale (1940–1941) ja Suure Isamaasõja perioodile (1941–1945). Sõjajärgse ajajärgu puhul aga soovis autor esmalt käsitleda poliitilist olukorda ja partei propaganda-tööd „rahvamajanduse taastamise perioodil” ehk aastatel 1945–1950. Omaette peatükk oli kavandatud klassivõitlusele ning „sotsialistliku ühiskondliku korra tugevdamisele maal”, mis oli piiritletud aastatega 1945–1953. Järgmised kaks peatükki olid kavandatud majanduse arengu iseloomustamisele, kusjuures tööstusliku arengu puhul on peatükk raamistatud aastatega 1948–1975 ja põllumajanduse osa aastatega 1953–1978. Eraldi peatükk oli planeeritud ka välisvisiitidele ning meeldejäädud kohtumistele tuntud isikutega. Mälestuste põhiosa viimane peatükk andnuks ülevaate Kabinini tegevusest aastatel 1978–1983, mil ta oli Eesti NSV Ülemnõukogu Preisiidiumi esimees. Selle peatüki on ta plaanis pealkirjastanud „Uuesti nõukogude töö”. Mälestusteraamatu kokkuvõttes oli autoril eelnimetatud plaani alusel kavas mõtiskleda ka tehtud vigade ning saavutuste üle.

Ülaltoodust koorub välja mitu olulist tõsiasi. Kabin jõudis enam-vähem läbimõeldult kirja panna siiski vaid väikese osa kavandatud mälestustest, mis hõlmasid ajavahemikku lapsepõlvest kuni sõja lõpuni 1945. aastal. Oluline on seegi, et see põhiosa käesolevas raamatus avaldatud meenutustest on kirja pandud enne 1985. aastat ehk siis ajal, mil NSV Liidu poliitilisi olusid silmas pidades oldi n-ö seisakuaja haripunktis, mistõttu seda tollase ajastu pitserit on ka peaaegu igal lehel tunda. Siinkohal tasubki meeles pidada, et Kabinini mälestusteraamat pidi vastama kõigile selleaegsetele parteiajaloolise kirjanduse nõuetele, mis nägid muu hulgas ette üsna sisutuid

taustakirjeldusi partei üldistest edusammudest ja muudest saavutustest, mis olid võetud ajakirjandusest. Käbini enda ettevaatlik väljenduslaad ei aidanud kindlasti kaasa teksti kroonulikkuse vähendamisele. Aare Laanemäe sõnul tunnistanud Käbin talle, et ta mäletavat küll kõike seda, mis oli enne keskkomitee esimeseks sekretäriks saamist, kuid seejärel minevat kõik segi.

Oma kõige olulisema eluperioodi – 28 aastat Eesti NSV parteijuhina ja hiljem veel viis aastat ülemnõukogu preisiidiumi esimehena – mälestuste kirjapanekuni ta aga ei jõudnudki. Sellest ajast on olemas vaid katkendlikud tekstid, hoolimata sellest, et aega selle perioodi kirjeldamiseks olnuks tal piisavalt. Tundub, et siin etendas olulist rolli poliitiliste olude teisenemine NSV Liidus ja veelgi enam Eesti NSV-s 1980. aastate teises pooles. Mihhail Gorbatšovi võimuletulekuga alanud uuenduskurss – perestroika – teises mõne loetud aastaga katastroikaks, mis päädis Idabloki kokkuvarisemise, NSV Liidu lagunemise ning Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega. Need muutused panid ka Käbini hoopis teise olukorda. Senine suhteliselt turvaline taustsüsteem oli tema jaoks kokku varisenud, välistades seega ka mälestuste lõpetamise varem plaanitud kujul. Küllap etendas siin olulist rolli ka Käbini ülim ettevaatlikkus. Mõistagi on kahju, et Käbini mälestused jäid poolikuks. Need oleksid kindlasti kaasa aidanud tema võimuloleku aega paremini mõista, sest see periood – n-ö Käbini aeg – on tegelikult tänase päevani korralikult ajalookirjanduses läbi uurimata. See on aga kogu nõukogude aja mõistmisel võtmetähtsusega ajajärguks, mistõttu on sobilik alljärgnevalt mõned

kõige üldisemad poliitiliste olude arengud markeerida.*

Käbini pikaajalise võimulpüsimise tagas tema hea läbisaamine Moskvaga ning tõsiasi, et ta suutis ka kodus – Eesti NSV võimuladvikus – poliitilisi olusid üsna oskuslikult kontrolli all hoida ja – mis veelgi olulisem – neid vajaduse korral endale kasulikus suunas kujundada. Nõukogude poliitilise režiimi väline stabiilsus ei välistanud sisemist võitlust ühiskonna võimuladvikus, mis toimus nii Kremli koridorides kui ka liiduvabariikide juhtkondades ning madalamatel võimustmetel. Liiduvabariigi tasandil etendas olulist rolli kohaliku „liidri” läbisaamine Moskvaga, mis määras paljuski ära tema võimupositsioonide tugevuse kodus.

Sõjajärgsete aastate Eesti NSV poliitilisi olusid kujundas Johannes Käbini ja Nikolai Karotamme rivaliteet, mille taga oli paljuski isiklik ebasümpaatia. See sai alguse juba 1940. aastate alguses, kui mõlemad tulid Eestisse „uut elu” üles ehitama. 1940. aasta juunis suunati Karotamm Eestisse esialgu ajalehe Kommunist toimetajaks, ent juba septembris määrati ta Karl Säre lähimaks kaastööliseks – EK(b)P teiseks sekretäriks. Käbin saabus teatavasti Eestisse ÜK(b)P Keskkomitee korraldusel 1941. aasta veebruaris. Tema tööle instrueerijaks oligi Karotamm, kes nende esimesel kohtumisel oli ametlik ja Käbinile ebasümpaatne. Käbin oodanuks oma sõnul osavõtlikumat suhtumist. Sellel kohtumisel sünenud ebakõla jäi meeste omavaheliste suhete kujundajaks edaspidigi, kasvades sõjajärgsetel aastatel üle üsna kompromissituks vastasseisuks.

* Alljärgnev tugineb põhiosas autori käsitlusele ülevaate teoses „Eesti ajalugu” (VI köide, Tartu, 2005).

1941. aastal asus Käbin tööle EK(b)P KK ajakirjandussektori juhatajana, Nõukogude-Saksa sõja puhkedes evakueerus ta Nõukogude tagalasse, kus leidis rakendust erinevatel ametikohtadel. Tähelepanuväärne on siiski tõsiasi, et just Karotamme toel – Karotammest oli pärast Karl Säre sakslaste kätte langemist saanud EK(b)P sisuline juht – sai Käbin taas tööd KK aparadis. 1944. aastal tegi Karotamm temast EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja esimese asetäitja ja 1947. aastal pakkus Käbinile oma abi kohta, millest viimane loobus. Tundub, et just 1947. aasta ongi Käbini ja Karotamme omavaheliste suhete oluliseks murdepunktiks. Käbinile oli Karotamme pakkumine kindlasti alandav, kuna ta oli pigem oodanud edutamist propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja või isegi KK ideoloogiasekretäri ametikohale. Karotamm reageeris aga Käbini eitavale vastusele sellega, et määras ta vast loodud EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktoriks, tõrjudes ta sel moel keskkomitee aparadist eemale. Käbinile tähendas see nüüd selget poole valikut Karotamme vastasleeri kasuks.

Karotamm ei hinnanud Käbini kui parteitöötaja või meid eriti kõrgelt. Tollase EK(b)P KK teise sekretäri Sergei Sazonovi sõnul rääkis Karotamm sageli Käbiniga jämedalt ja tigidalt. Sellist suhtumist võib välja lugeda ka Karotamme arvukatest resolutsioonidest dokumentidel, mis olid adresseeritud Käbinile. Aga üsna varsti pidi Karotamm tunnistama, et oli alahinnanud Käbini südikust enda eest seista ja toetuspinda. Juba 1948. aastal sai Käbinist eespool nimetatud Sazonovi toetusel EK(b)P KK ideoloogiasekretär ning pärast 1950. aasta märtsis toimunud EK(b)P KK VIII pleenumit

Karotamme asemik parteijuhi kohal. Ei ole mingit kahtlust, et Käbin oli 1950. aasta pöörde üks aktiivsemaid ettevalmistajaid.

1950. aasta puhastuse oluliseks tagamaaks oli Eesti NSV võimuladvikus eksisteerinud rivaliteet ja võimuvõitlus. Liiduvabariigis oli küllalt rahulolematuid, kes olid võimu nimel valmis Moskvat „aitama” ja kaebusi esitama. Sarnase loogikaga, kus kasutati ära kohalikud pealekaebamised, toimisid sisemised puhastused sõjajärgsetel aastatel ka Idabloki riikides, kus Moskva kasutas oskuslikult oma huvides ära kohalikku võimuvõitlust, mis 1940. aastate teisel poolel nn kodanliku natsionalismi võitluse sildi all oli hoogustunud. Karotamme ja tema lähikondlaste püüd mõnevõrra pehmemates vormides sovetiseerimist Eestis läbi viia (tõkestada sotsiaalsete pingete kasvu ühiskonnas, säilitada rahvuslikku kaadrit, kindlustada osaliselt rahvuskultuuri edenemist jms) oli paljudele vastu võetamatu. Eriti nn Venemaa eestlastele (liidueestlased), kes olid elanud Nõukogude Liidus ning keda kaadriabi korras saadeti 1940. aastatel Eestisse „uut ühiskonda” üles ehitama, kuna neil oli vastav kogemus. Nad kuulusid küll liiduvabariigi võimuaparaadi tippu, kuid mitte Karotamme lähikonda, kus keskset rolli etendasid pigem sõjaeelses Eesti Vabariigis vangis olnud tegelased (Arnold Veimer, Boris Kumm, Hendrik Allik jt) ja 1940. aasta juunipöördega kaasa läinud haritlaskonna esindajad (Hans Kruus, Johannes Semper, Nigol Andresen jt). Kaadriabi korras NSV Liidust Eestisse saadetud seltskonna silmis – teadupärast kuulus liidueestlaste hulka ka Käbin – polnud Karotammel ega tema lähikondlastel piisavat kogemust nõukogude võimu ülesehitamisel ega resoluutsust võitlemaks

nn kodanliku natsionalismiga. Liidueestlaste arvates oli aga neil see kogemus olemas. Seetõttu püriti erinevaid meetodeid rakendades ka otsustajate ringi. Need sihid said realiseeruda vaid senise liiduvabariigi juhtkonna võimult kõrvaldamisega. Tasub siiski tähele panna, et tollase võimuvõitluse olemus ei piirdu üksnes üheülbalise nn Venemaa eestlaste ja Karotamme meeskonna vastasseisuga, vaid on hoopis mitmepalgelisem ja keerulisem ning vajab edasist uurimist. Selgepiirilisi grupeeringuid tollases Eesti NSV võimuladvikus kindlasti ei esinenud. Küll aga etendas olulist rolli tollaste võimuladvikusse kuulunud isikute omavaheline isiklik ebasõmpaatia, mida võimuvõitluses vastasleerid sageli oskuslikult ära kasutasid. Vähetähtis ei ole samuti üleliiduliste sündmuste taust (nn Leningradi süüasi jm) ning Moskva huvi kohalike vastuolusid oma huvides ära kasutada, mis tulebki ilmekalt esile 1950. aasta sündmuste tausta juures.

Kremlis jaoks olid Eesti NSV-st laekuvad kaebused heaks ettekäändeks omamoodi näidispuhastuse läbiviimiseks liiduvabariigi tasandil. Konkreetselt kasutati ära Anna Brandti aktiivsust, kes saatis 1949. aastal hulga kaebekirju Kremlis kõrgetele võimukandjatele, „paljastades” Karotamme möödalaskmisi liiduvabariigi juhtimisel, kaadri komplekteerimisel, nn kodanliku natsionalismi vastu võitlemisel ja teisteski valdkondades. Brandt pidas ennast isiklikult „kannatanuks”, kuna ta oli vabastatud kohalikust riigikontrolli ministereerimist ning ka tema vend oli parteitöölt kõrvaldatud. Seega oli Moskvasse saadetud kaebuste taga suuresti isiklik solvumine ja soov eelkõige Karotammele kätte maksta. Hoolimata sellest „isiklikust” taustast, pandi just 1949. aasta veebruaris Moskvas

algus „Eesti süüasjale”, mis tõi kaasa Karotamme mahavõtmise ja ulatusliku kaadripuhastuse Eesti NSV-s.

Neid sündmusi on senises ajalookirjanduses juba piisavalt kirjeldatud. Siinkohal on oluline tõdeda, et Käbini roll nendes sündmustes ei olnud sugugi teisejärguline. Kui 1949. aasta suvel saabus Eesti NSV-sse ÜK(b)P KK kontrollbrigaad, siis eriti „väärtuslikku” informatsiooni said nad Käbinilt, kes teatas Kremli emissaridele, et oli korduvalt juhtinud juhtkonna ja konkreetselt Karotamme tähelepanu sellele, et liiduvabariigi juhtkonda kuulub palju sobimatut kaadrit. Nii olevat ta teinud korduvalt ettepaneku näiteks Nigol Andreseni vallandamiseks, kuid teiste vastuseisu tõttu see ei õnnestunud. Alles 1949. aasta augustis suutis ta oma eesmärgi saavutada, kasutades mõjutusvahendina Eesti NSV julgeolekuministeeriumist saadud kompromiteerivat materjali. Karotamme vigadest kirjutas Käbin pikalt 1950. aasta jaanuaris ÜK(b)P KK sekretärile Georgi Malenkovile saadetud kirjas.

20. veebruaril 1950. aastal võttis ÜK(b)P KK organisatsiooniline büroo vastu otsuse „Vigadest ja puudustest EK(b)P KK töös”, mis 7. märtsil sai ka poliitbüroos heakskiidu. Moskva otsus süüdistas Eesti NSV juhtkonda väheses võitluses kodanliku natsionalismiga, vales kaadripoliitikas, puudustes kolhoosikorra ülesehitamisel ning teisteski möödalaskmistes. Aga peamiseks süüdistusvormeliks oli natsionalism. Poliitbüroo otsuse läbiarutamiseks kutsuti 21. märtsil 1950. aastal kokku EK(b)P KK pleenum, millel esitatud süüdistused senise liiduvabariigi juhtkonna aadressil üksmeelselt heaks kiideti, Karotamm vabastati ametist ning tema asemel sai EK(b)P KK esimeseks sekretäriks Käbin, kes lõplikult kinnitati oma

kohale poliitbüroo otsusega 5. aprillil 1950. aastal. Sama aasta juulis tuli EK(b)P KK teiseks sekretäriks Vassili Kossov, kes oli Moskva poolt aidanud ette valmistada „Eesti süüasja”.

Käbin on püüdnud hiljem näidata, et tema roll 1950. aasta sündmustes oli peaaegu olematu. Ene Hioni sõnul (vesteldi 1996. aastal) oli ta enda kandidatuurist teada saanud pleenumi ajal ÜK(b)P KK sekretäri Panteleimon Ponomarenko käest, kes Moskva esindajana oli saadetud Tallinna võimupööret dirigeerima, järgmises olukorras: „Jõime tookord teed ja Ponomarenko esitas mulle ootamatu küsimuse – mis sa sellest arvad, Käbin, kui me teeme sinust EKP KK esimese sekretäri. Mina vaidlesin vastu. Ütlesin, et kriitika, mida pleenumil tehakse, paneb Karotammele aru pähe ja ta hakkab õigesti tegutsema. Pole vaja teda vahetada. Ponomarenko polnud minuga nõus – Karotamm on tarvis maha võtta ja samuti Veimer. Neid süüdistatakse natsionalismi toetamises.”*

Nii see kindlasti ei olnud. Käbin oli kahtlusteta huvitatud Karotamme mahavõtmisest. Seda kinnitab tõsiasi, et tõustes parteijuhiks, ei jäänud ta kuidagi rahule sellega, et Karotamm kutsuti Moskvasse, kindlustati elamispiinnaga ja suunati Ühiskonnateaduste Akadeemia aspirantuuri. Käbini silmis oli see Karotamme jaoks liiga „pehme maandumine” ja ta ei jätnud Karotamme ega tema endisi lähikondlasi rahule. 1950. aasta märtsipleenumi järel kutsus Käbin kokku erigrupi, kes pidid koguma kompromiteerivat materjali Karotamme, Veimeri jt kohta, kuid arhiivimaterjali läbitöötamise järel midagi erilist ei

* Ene Hion. Julm kümnend. 1940–1950 teismelise silmadega. Tallinn, 2019, lk 196–197.

leitud. Veimerit, kes esialgu jäi edasi valitsusjuhiks, süüdistati vigades täitevvõimu teostamisel ja tema vanglaminevikust toodi „päevavalgele” väidetavad sidemed trotskistidega. 1951. aasta aprillis vabastatigi Veimer Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe kohalt. Kuid Kabin jätkas uute süüdistuste esitamist Kremli juhtkonnale Karotamme ja Veimeri kohta, keda 1952. aastal karistatigi parteilise noomitusega. Selline karistus oli aga Jossif Stalini viimaste aastate sisepoliitilist olukorda arvestades pigem sümbolne ning omamoodi vastutulek Kabinile, et ta rahule jääks. Kui ta aga üritas jätkuvalt Karotamme vaenata, siis anti Moskvas ühemõtteliselt märku, et küsimus on lahendatud. Kabin viim Karotamme vastu ei lahtunud ka hiljem. Kui viimane soovis oma elu lõpuperioodil Eestisse tagasi tulla, siis oli just Kabin see, kes ei lasknud sel sündida.

Samas tuleb siinkohal rõhutada, et kindlasti ei olnud Kabin 1950. aastal ainuke pretendent vabaks jäänud parteijuhi ametikohale. Näiteks Anna Brandt ja tema mõttekaaslased ei olnud antud lahendusega – Kabin tõusmisega parteijuhiks – rahul ning uued kaebekirjad läksid pärast EK(b)P KK VIII pleenumit Moskva poole teele. Kabin tegutses resoluutselt ning juba 1950. aasta septembris Brandt arreteeriti, misjärel Kremli „informeerimine” Eesti NSV juhtkonna puudustest lõppes. Kabin oli aga võimuletuleku järel tõestanud, et suudab enda eest seista. Tõsi, kaebusi saadeti Moskvasse hiljemgi, kuid need ei kujutanud enam sisulist ohtu Kabin võimupositsioonidele. Nii saatis 1952. aastal pika ja läbimõeldud kaebekirja Stalini nimele kirjanik Mart Raud, kes kritiseeris ka parteijuhi tegevust eelkõige kultuurielu juhtimisel, kuid Moskva Kabin suhtes midagi ette võtma ei hakanud.

Käbini ja tema meeskonna võimuletulekul 1950. aastal olid Eesti jaoks olulised ja mitmepalgelised tagajärjed. Nn kodanliku natsionalismi vastase võitluse kattevarjus tõsteti senisest jõulisemalt kilbile tees „klassivõitluse teravnemisest”. Sellega kaasnesid ulatuslikud vallandamised võimuaparaadist üldhariduskoolideni välja. Kohe pärast märtsipleenumit alanud „puhastus” tabas eriti rängalt kultuurivaldkonda, mistõttu on kohatud Käbini seletused selle kohta, kuidas ta juba 1950. aastal näiteks Johannes Semperi kaitseks välja astus. EKP KK büroo dokumendid kõnelevad vastupidist. Semper heideti komparteist välja vahetult pärast pleenumit – 17. aprillil 1950. aastal – ja Käbin oli see, kes kogu protseduuri innukalt juhtis. Alles NSV Liidu Kirjanike Liidu esimehe Aleksandr Fadejevi pöördumine Käbini poole 1951. aastal tõi kaasa selle, et Semperil lubati hädapärase elatise teenimiseks tõlketöid teha. Nigol Andresenit ei lasknud ta parteisse tagasi võtta kuni 1960. aastate keskpaigani jne.

1950. aastatel Käbini võimupositsioonid kindlustusid, eriti pärast seda kui 1953. aasta suvel oli Kremli toimunud võimuvõitluse tagajärjel tasalülitatud Lavrenti Beria „uus rahvuspoliitika” liiduvabariikide suhtes. Käbin säilitas tänu Lubjanka marssali langusele oma koha. Lisaks etendas selles olulist osa 1953. aasta septembris NLKP KK esimeseks sekretäriks saanud Nikita Hruštšov, kes aktsepteeris Käbinit nii nagu ka teisi tollaseid Balti liiduvabariikide juhte. Hea läbi-saamine Hruštšoviga kindlustas Käbinile pikaks ajaks Moskva toetuse. Võib öelda, et just nendel aastatel ladus ta suhetes Moskvaga vundamendi, mis kindlustas talle liiduvabariigi liidri rolli pikkadeks aastateks. Käbin tegutses Moskva suunal

väga ettevaatlikult ja läbimõeldult ning oskas luua suhete võrgustiku, mida ta vajaduse korral kasutada sai. Üleliidulistel parteifoorumitel ta agaralt sõna ei võtnud. Kui ta seda tegi, siis eelkõige majandusküsimuste arutelul, kuid poliitiliselt tundlike päevakorrapunktide (nt kellegi mahavõtmise) aruteludel eelistas ta vaikida. Ta ei olnud ka agar Stalini hukkamõistja. Näiteks 1961. aastal toimunud NLKP XXII kongressil, kus Hruštšovi initsiatiivil isikukultuse küsimus taas päevakorrale tõsteti, oli liiduvabariikide juhtidest Kabin üks vähestest, kes seda teemat sisuliselt oma kõnes ei puudutanud. Loomulikult ei hakanud ta avalikult sõna võtma ka Hruštšovi pensionile saatmise teemal 1964. aastal.

Käbini heast poliitilisest vaistust annab tunnistust seegi tõsiasi, et võimupositsioonide kindlustumise järel loobus ta üsna ruttu kõige käremeelsematest lähikondlastest, kes olid ta võimule aidanud ja puhastusi läbi viinud. 1950. aastate keskpaigaks vabanes ta kõige aktiivsematest „kodanliku nationalismi” vastu võitlejatest – Aleksander Kelbergist, Valentin Moskalenkost, Vassili Kossovist ja Aleksander Jaanusest. 1954. aasta alguses toimunud EKP VIII pleenumil olid Käbini käed juba suhteliselt vabad oma „meeskonna” kujundamisel. Liidueestlaste kõrval nimetati liiduvabariigi juhtkonna võtme-positsioonidele ka Eestis sündinud tegelasi, kellest olulise-mat rolli hakkasid etendama Otto Merimaa, Arnold Green ja Edgar Tõnurist. 1960. aastatel sai Käbini „meeskonna” üheks võtmefiguuriks Vaino Väljas, kelles ta nägi oma mantlipäri-jat. Neid tegelasi võime nõukogude aja olusid silmas pidades nimetada nn rahvuskommunistideks – „eestimeelseteks” võimuriteks, kes võimaluste piires püüdsid edendada kultuuri

ja haridust ning põllumajandust. Nad suutsid keskus–liiduvabariik teljel oskuslike suhtlejatena vastu seista mitmetele üleliidulistele kampaaniatele ning mahendada Moskva survet. Sellegipoolest ei tasu neid pidada tolle aja kangelasteks, kuna nad olid ikkagi valitseva režiimi ustavad pooldajad. Käbin toetas nende tegevust ja kindlustas sel viisil ka endale teatud vabameelse valitseja oreooli, sealjuures olid tema enda vaated üsna alalhoidlikud ja muutusid suhteliselt aeglaselt. 1950. aasta märtsipleenumil toimunud õigustas ta elu lõpuni ning tollal represseeritud tegelasi üldreeglina võimu juurde mõne üksiku erandiga (Arnold Veimer, Hendrik Allik) tagasi ei lasknud.

Võib öelda, et võimu kindlustumine tõi kaasa Käbini teatud leebumise. Ta hakkas paremini mõistma kohalikke olusid ja püüdis neid võimaluse piires arvestada. Käbin sai aru, et edukaks võimul püsimiseks ei piisa ainult heast läbisaamisest Moskvaga, vaid vajalik on vähemalt osaliseltki kohaliku elanikkonna toetus. Seepärast püüdis ta võimaluse piires tugineda ka kohalikule kaadrile, kindlustades sel teel oma isiklikku võimu liiduvabariigis. Kui aga tekkisid erimeelsused, siis Käbin muidugi kasutas oma võimu ja püüdis temaga mittenõustunud võimuladviku liikmete ambitsioonid vähemalt esialgu tasalülitada.

Hea näide on siin Artur Vader, kes 1960. aastate keskel tõusis liiduvabariigi võimuladvikusse. Tema oli samuti liidueestlane (snd 1920), kes oli töötanud Tallinna Linnakomitees ja neli aastat ka Moskvast NLKP Keskkomitee aparaadis (1959–1963). 1964. aastal sai temast EKP Keskkomitee teine sekretär, kes ambitsioonika võimurina hakkas oma Moskva tutvusi ära kasutades ette valmistama Käbini kukutamist (olles

viimasest 15 aastat noorem). Käbin nägi need kavad läbi ja lahendas olukorra selliselt, et 1970. aastal suunati Vader pärast Aleksei Müürisepa surma hoopis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks. Sel moel suutis Käbin Vaderi võim-ambitsioone ajutiselt kärpida, kuid mitte lõplikult põrmustada.

Käbin loobus ka teda pikka aega „teeninud” Leonid Lentsmani teenetest. Senine ideoloogiasekretär suunati Ametiühingute Nõukogu esimeheks ning tema asemel sai uueks ideoloogiasekretäriks Vaino Väljas – Käbini „kroonprints”, kellest pidi saama järgmine parteiliider Eesti NSV-s. Väljase tõusu suhtusid liiduvabariigi võimuladviku venemeelsed jõud tõrjuvalt, pidades teda kohati natsionalistiks.

1970. aastad tähistavadki EKP kõrgemas võimuladvikus üsna ägedat võimuvõitlust. Süveneva seisakuaja tingimustes ei rahuldanud Käbin enam Moskva võimuringkondi. Talle ei olnud ju otseselt midagi ette heita, pealegi – ja mis eriti oluline – olid Eesti NSV majandusnäitajad võrreldes enamiku teiste liiduvabariikidega väga head. Ja see oli Moskva jaoks oluline. Aga n-ö ideoloogilist rinnet Käbin enam Moskva arvates nii kindlalt ei hoidnud. 1971. aastal saadeti Moskvast Eestisse EKP KK teiseks sekretäriks Konstantin Lebedev. Nii taastus uuesti vana tava, kus liiduvabariigi teine sekretär saadeti Moskvast. Lebedev sai endale Vaderi koha ning EKP-siseses võimuvõitluses hakkas toetama venemeelseid jõude. Käbin üritas oma positsioone kindlustada Väljase edutamiseega EKP KK ideoloogiasekretäriks. Pikemas perspektiivis aga sellest abi ei olnud. Moskva hakkas 1970. aastatel liiduvabariigi juhtkonda süüdistama kasvava natsionalismi mahitamises. Ka julgeolekuorganitele oli Eesti pinnuks silmas, mistõttu

kavandati juba 1977. aastal Kábini mahavõtmist. Huvitaval kombel on Leonid Brežnevi päevikus just sel aastal fikseeritud vähemalt kolm kontakti Kábiniga. Suvel helistas Brežnev liiduvabariikide juhid läbi, et saada ülevaade eeldatavatest põllumajanduse saakidest. Kábini nime taha on kõne järel märgitud: vili kehvem, kartul parem.

Kábin suutis need rünnakud veel tõrjuda ja olukorra Kremli enda kasuks pöörata, kuid EKP võimuladviku sisene opositsioon tema vastu tugevnes. Partei juhi kohale pretendeeris endiselt tugeva Moskva seljatagusega Artur Vader, kes 1977. aasta juunis kohtus ka muuseas Brežnevi endaga. Kábini kandidaadiks oli endiselt Väljas. Aga esile kerkis kolmaski võimupretendent – Karl Vaino, kes sai hästi läbi EKP Keskkomitee teise sekretäri Lebedeviga. Kábin püüab oma positsioone tugevdada uute inimeste (Bruno Saul, Arnold Rüütel jmt) toomisega võimuladvikusse, kuid need vangerdused teda enam ei päästnud. Tollase võimuvõitluse kulminatsioon saabus 1978. aastal, mil Kábini-vastased jõud kasutasid ära Vaderi surma. Moskva heakskiidul kutsus Lebedev kokku EKP KK büroo ning tegi seal ettepaneku suunata Kábin tööle Vaderist vabaks jäänud kohale – ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehiks. Kábini asemel soovitati aga esimeseks sekretäriks Karl Vainot. Eesti NSV juhtkonna vahetus vormistati 1978. aasta juuli lõpus toimunud EKP Keskkomitee pleenumil. Vainost sai Moskva käskude truu täitja ja uusvenestuse innukas elluviija.

Nii viidi seekordne paleepööre läbi väliselt rahulikult ning konfliktideta. Ühtlasi tähendas see ka põhimõttelist pööret liiduvabariigi sisepoliitilises elus. Kábin – kahtlemata tollase võimu ustav teener ja Nõukogude okupatsioonivõimu

põlistaja – oli suutnud end Eesti oludega kohandada ning püüdis võimaluse korral arvestada kohalike huvidega ning Moskvas seista liiduvabariigi huvide eest. Ta oli 28 aastat parteijuhina võimul püsinud ja suutnud küllaltki edukalt laveerida erinevate grupeeringute vahel nii Moskvas kui ka Eestis. Ta oli suutnud muganduda nii Stalini, Hruštšovi kui ka Brežnevi valitsemisega. Selline ettevaatlik laveerimine oli kokkuvõttes Eestile pigem kasulik. Oma mahavõtmisega ta mõistagi rahul ei olnud, mis tuleb esile ka tema päevikukatketest. Muuseas ka see, et Vaino pidas temaga kaadriküsimustes nõu. 1978. aasta sündmuste taust vajabki kindlasti põhjalikumat uurimist, sest seni on seda eelkõige kaotajate silmade läbi kirjeldatud. Käbin püsis ülemnõukogu presiidiumi eesotsas kuni 1983. aastani, mil Vaino saavutas ta pensionile saatmise. Pensionipõlve veetis ta üsna eraklikult, lävides vaid väheste inimestega.

Kahjuks ei ole Eesti NSV tippvõimuritele meeldinud mälestusi kirjutada. Õigupoolest saame siin kõnelda eespool mainitud Arnold Veimeri mälestustest (mis 1977. aastal ilmusid ka eesti keeles) ning hilisemast perioodist Bruno Sauli, Tiit Kõuhkna ja veel mõne teise võimukandja raamatutest. See tippvõimurite tagasihoidlik mälestuste pagas on jätnud lähiajaloo huvilised ja uurijad ilma subjektiivsest, kuid vaieldamatult olulisest ning ajastu mõistmiseks vajalikust ajalooallikast. Nii on ka Käbini poolelijäänud mälestuste avaldamine kindlasti õigustatud ja ärgitab ehk senisest rohkem ka tervikuna tema valitsemisaega uurima.

Tõnu Tannberg

Partokraatiast ja prohvetlusest

Tsentraliseeritud kommunistliku partei pikaajaline võimulolek hiiglaslikus riigis viis partei kriisini. Ennekõike tormiline liikmeskonna kasv – 18 miljonit! Selle pöörase kasvutempo juures pidi partei oma põhikirjast ja teooriast tulenevalt jääma olemuslikult tööliste ja talupoegade erakonnaks. Tuli kehtestada „reeglid”, et reguleerida kuidagimoodi teiste sotsiaalsete kihtide esindajate, ennekõike ärksamate haritlaste parteisse võtmist. Selle tulemusena ilmusid juhised, kus ja mitu intelligenti võib parteisse vastu võtta. Tekkis nagu ikka „järjekord”, me kohe ei saa ilma järjekordadeta. Valvsus on kahtlemata vajalik, liiati võimul olevas parteis. Kujunes seda toetav süsteem – pikad ankeedid, iseloomustused, tihtilugu ka mingid „salajased” dokumendid.

Valvsuse tõstmise ülesandest tekkis „vaenlase otsimise” idee. Kõik see ja palju muudki sünnitas nii suures tsentraliseeritud parteis paratamatult bürokratismi, millest sai tema aparadi tööstiili peamine element. Juba Lenin hoiatas, et ainult üks asi võib hukutada nõukogude võimu – see on bürokratism. Me ei saanud sellest peletislikust monstrumist jagu. Nõukogude Liit lagunes, niisamuti lagunes hiiglaslik partei. Lenin nägi partei jõudu demokraatlikus tsentralismis. Kuid selles vormelis jäi peale tsentralism ühes tema sünnitatud bürokratismiga. Aparaat hakkas parteid sisuliselt juhtima. Keskkomitee tähtsaimaks osakonnaks sai organiseerimisosakond, selle kaudu toimusid kõikide valdkondade nomenklatuursete töötajate ametisemääramised. See osakond hakkas „juhtima” vabariikide, kraide ja oblastite

parteioorganisatsioonide tegevust. Peamised hoovad selleks olid „kaadri valik, kasvatus ja paigutus”. Niiviisi nimetati seda nomenklatuurset tegevust, mille peamisteks lülideks kujunesid keskkomiteede, kraikomiteede ja oblastikomiteede teised sekretärid.

Eesti kompartei teine sekretär oli aastatel 1940–1941 Nikolai Karotamm. Pärast sõda, kui Karotamm sai EK(b)P Keskkomitee esimeseks sekretäriks, saadeti teine sekretär Moskvast. Selleks oli Sergei Sazonov. Kuid tema ei tegelenud parteikorraldusliku tööga ega kaadri valikuga, Sazonovi tööloiguks oli tööstuse taastamine ja arendamine. Minu arvamist mööda vedas Sazonov seda tööd partei liinis hästi, mistõttu pälvis ka lugupidamise vabariigi parteioorganisatsioonides ja töökollektiivides.

1947. aasta algul valiti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks EK(b)P Keskkomitees sekretärina propaganda alal töötanud Eduard Päll.

Siis tegi Nikolai Karotamm mulle ootamatult ettepaneku tulla üle tema juurde, esimese sekretäri abiks. Ma olin hämmingus. Mida ta plaanitses ja misjaoks vabastada propagandaosakonna juhataja ametikoht, kui samal ajal lahkub töölt ka keskkomitee propagandasekretär? Miks ma tema arvates ei sobi propagandaosakonda juhatama? Vastasin talle kohe, et ei soovi töökohta vahetada, olen harjunud propagandaga tegelema. Ent ei läinud minu tahtmist mööda!

Selleks ajaks oli vabariigis päevakorda tõusnud keskkomitee juurde Partei Ajaloo Instituudi loomine. Sellest pidi tulema ÜK(b)P Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal.

12. aprillil 1947 andis ÜK(b)P Keskkomitee välja otsuse

instituudi asutamisest ning sellest samast otsusest sain ma teada, et olen kinnitatud selle direktoriks.

Erilist tahtmist töökohta vahetada mul polnud, kuid asi oli otsustatud, ehkki minuga õieti ei vesteldudki ega lastud midagi poolt või vastu kosta.

Kuid varsti sain ma aru, milles seisnes ratsukäigu mõte. EK(b)P Keskkomitee sekretäriks propaganda alal kinnitati Karotamme ettepanekul Algus Raadik. Mulle meenus, et kui ma 1941. aastal saabusin Eestisse ja asusin jällegi Karotamme ettepanekul tööle keskkomitee ajakirjandussektoris, vabastati seesama Raadik ajakirjandussektori instruktori ametikohalt ja määrati vabariigi kommunaalmajanduse rahvakomissariks. Raadikul ei olnud vähimatki majandustöö kogemust, ent sellest hoolimata vuhises ta ajakirjandussektorist joonelt rahvakomissariks. Nüüd aga suunati tagasi propaganda peale. Mitte ei saa aru, miks pidin mina sel juhul propagandatöölt lahkuma, oleksin ju võinud jätkata propagandaosakonna juhatamist. Ma ei himustanud sekretärikohta, pealegi ei olnud mul mingeid protežeerijaid.

Keskendusin nüüd Partei Ajaloo Instituudi loomisele varem olemas olnud EK(b)P Keskkomitee arhiivi baasil. Parteiarhiivi juhtis Gustav Kudeberg, staažikas kommunist, kogenematu, kuid püüdlik.* Sain endale asetäitjaks teaduse alal Joosep Saadi ja olin selle üle päris rõõmus. Tundsin teda hästi juba 1941. aastast, mil ta oli Eestimaa Kommunistliku Partei ajalehe Kommunist vastutav toimetaja. Toona ühtisid

* Gustav Kudeberg oli külakooli haridusega, ent suurte kogemustega Punaarmee poliitöötaja. 1945. aastal suunati 1918. aastast Venemaal elanud Kudeberg EK(b)P KK Parteiarhiivi juhatajaks. – *Toim.*

meil arusaamad nõukogude ajakirjanduse rollist ja ülesannetest, nüüd sain parteitöö uut valdkonda minule harjumatuses tingimustes omandades taas Saadile toetuda.

Asusime üheskoos instituuti looma ja Eestimaa kompartei ajaloo uurimist edendama, korraldades samal ajal marksismi-leninismi klassikute teaduslikke tõlkeid, mida oli hädasti tarvis Eesti NSV parteikaadri ideelis-teoreetilise taseme tõstmiseks. Kõigepealt saatsime tõlkimisele Lenini teosed. Instituudis kujunes tubli tõlkijate kollektiiv eesotsas seltsimees Arnold Milleriga, keda peeti vabariigis õigustatult poliitilise kirjan-duse parimaks tõlkijaks.

Seejärel panime kogenud marksismi-leninismi propagandistidest kokku sellise toimetuse, kes sai keskkomitee büroo heakskiidu. Esimese aastaga jõudsimme ära teha tohutu töö: said tõlgitud, läbi arutatud, toimetatud ja trükki saadetud Lenini kogutud teoste 4. väljaande esimesed köited. Peale selle said avaldamisvalmiks Karl Marxi „Kapitali” I köide ja mõned Engelsi teosed. Väga palju vaeva nägi instituut Jossif Stalini teoste eesti keeles üllitamisega.

1948. aastal nägi ilmavalgust Partei Ajaloo Instituudi koostatud „EK(b)P ajaloo lühikursuse” uus trükk, mida poliit-hariduse võrgustik tollal hädasti vajas. Kõik õppekavad toetusid sellele õpikule. Oli ju „Lühikursuse” esimene trükk ilmunud juba enne sõda ja seda vaid ajalehtedes.

Samal ajal käivitasime partei arhiivi komplekteerimise. Instituut palus Leningradis asuvat parteiarhiivi saata meile Eesti emigrantlike kommunistlike organisatsioonide, seal-hulgas EK(b)P Keskkomitee tegevust puudutavad materjalid. Mõne aja pärast saime kottidesse pakitud arhiivimaterjalide

lõikmed, mis pidid nähtavasti minema makulatuuri. Meie arhivaarid üritasid meie jaoks väärtuslikke materjale taastada, kuid kahjuks kesiste tulemustega.

Töö kompartei ajaloo uurimise kallal algas kohe pärast instituudi asutamist. Esimesena asus sellel alal tööle toonane ajalookandidaat Abe Liebman, kes tegi ära suure töö, koostades esimesed ülevaated Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Ajalooküsimuste lahtikirjutamisse lülitus varsti ka Joosep Saat, kaitstes sellel teemal algul kandidaadi- ja hiljem doktoriväitekirja.* Pärast minu lahkumist määrati Saat instituudi direktoriks, 1951. aastal valiti ta Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliikmeks. Tema teadlasekarjäär oli eeskätt visa töö tulemus, ta oskas haarata küsimuste tuuma ning esitada fakte kogenud publitsistina ja kompartei liikmena 1921. aastast peale. Saat suri 1977. aastal.

Juba 1947. aasta lõpus kuulutas keegi mulle ette propagandasekretäri ametikohta. „Kuuldusi liigub igasuguseid, ei neid saa uskuda,” vastasin ma sellistele prohvetitele.

Viktor Kingissepa sünniaastapäeval pandi Eesti kommunistide väljapaistva juhi mälestusmärgile nurgakivi, mis pidi tulema Lauristini tänava** nurgale Tallinna linnavalituse hoone vastu, kus tol ajal paiknes EK(b)P Keskkomitee. Mina pidin sel puhul korraldatud miitingul pidama kõne. Tribüüni aset täitnud GAZ veoautol seisid kõik keskkomitee büroo liikmed. Miitingule kogunes hulgaliselt töörahvast. Pidasin, hinges ärevus, kõne algul eesti ja seejärel vene keeles.

* Joosep Saat siiski ei jõudnud doktoriväitekirja kaitsmiseni. – *Toim.*

** Nüüd taas Roosikrantsi tänav. – *Tlk.*

Pidulikult asetati maasse nurgakivi kirjaga „Siia püstitatakse mälestusmärk Eesti töörahva juhile V. Kingissepale”. „Prohvetid” ütlesid mulle jälle, et ega ma seda ülesannet niisama saanud, ja võib-olla seekord oli neil õigus.

Aga Kingissepa monument paigutati hoopis teisele poole Suurovi puiesteed* Harjumäe nõlvale, kus ta seisab, jäädvustatuna kujuri tahtel igaveseks kirgliku kõnemehena, kes ta oligi oma eluajal olnud.** See väljapaistev töörahva juht, ennastsalgav nõukogude võimu eest võitleja, põrandaalune, kelle kodanlik politsei 1921. aastal provokaatori ülesandmise peale kinni võttis, tapeti ilma juurdluse ja kohtuta, tema keha aga heideti merre.

1947. aasta detsembri lõpus kutsuti mind ÜK(b)P Keskkomiteesse, tutvustati propagandavalitsuse inimestele, viidi propagandavalitsuse ülema Georgi Aleksandrovi palge ette ning lõpuks võttis mind vastu ÜK(b)P Keskkomitee sekretär Georgi Malenkov. Tulin Moskvast tagasi rongiga vana-aastaõhtul. Vagunis ei olnud peale vagunisaatja kedagi. Kutsusin ta siis endale seltsiliseks ning me jõime uue, 1948. aasta terviseks ja sõime kompvekke peale.

1948. aasta märtsis arutas keskkomitee büroo minu uut ametisemääramist ning sama aasta mais valiti mind EK(b)P Keskkomitee XII pleenumil keskkomitee sekretäriks propaganda alal ja keskkomitee büroo liikmeks. Jõudsin tagasi tuttavale pinnale ning asusin aktiivselt tegutsema, organiseerides partei keskkomitees ideoloogilist tööd. Seda, milline

* Nüüd taas Kaarli puiestee. – *Tlk.*

** Viktor Kingissepa monument paiknes Harjumäel 1951.–1991. aastani. – *Toim.*

on vabariigis asjade seis propagandavallas, ei olnud ma veel unustada jõudnud.

Sõjajärgne ideoloogiato

Üks pakilisemaid ülesandeid oli poliithariduse tugevdamine kõrgkoolides. Tuli tagada tingimused marksismi-leninismi õpetamiseks vabariigi üliõpilastele. Seis oli väga keeruline, sest Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ), Tallinna Polütehnilise Instituudi (TPI) ja teiste kõrgemate õppeasutuste õppejõud ei olnud suutelised seda tööd korraldama. Partei keskkomitee volitas komisjoni, kuhu kuulusid Johannes Käbin (esimees), Kristjan Kure, Boris Tamm, Voldemar Telling, Kürt ja Richard Antons, tutvuma poliittöö hetkeseisuga kõrgkoolides ja rakendama abinõusid.

Meie pilgule avanes masendav pilt: regulaarseid loenguid ei peetud, loengute tase oli väga madal, seminarides ei vaevunud paljud üliõpilased käimagi. Marksismi-leninismi kateeder tegutses sisuliselt vaid Tartu ülikoolis. Seal arutati õppekava kohaselt ette valmistatud loenguid ja püüti kuidagimoodi õppetööd mõjutada. Ülikooli juhtkond oli marksismi-leninismi aluste õpetamise organiseerimisest ja järelevalvest sisuliselt taandunud. Arstiteaduskonnas oli dekanaat seminarid üldse kirjalike kodutöödega asendanud.

Polütehnilises instituudis juhatas vastavat kateedrit August Sipsakas, kelle loengud olid nii segased, et tudengid loobusid neid kuulamast. Aga seminarid oli kateeder sootuks ära jätnud. Marksismi-leninismi arvestust tuli tegema ainult kolmandik tudengeist.

Tallinna ja Tartu õpetajate seminaris ei olnud üldse koosseisulist marksismi-leninismi õppejõudu.

Marksismi-leninismi kõrgkoolides õpetamise ja poliit-
hariduse seisu uurimise tulemusi arutati EK(b)P Keskkomitee propagandaosakonnas ning kavandati abinõud olukorra parandamiseks. TRÜ partorgiks määrati Arkadi Uibo. Ta oli Tartus osalenud revolutsioonilises liikumises ja Eestis nõukogude võimu taaskehtestamises* ning olnud valitud riigivolikogu saadikuks.** Sõja ajal oli ta olnud Eesti Laskurkorpuse poliittöötaja. Parteitööd organiseeris ta ülikoolis tol raskel ajal hästi, oli ülikoolis tuntud ja lugupeetud mees.

Polütehnilise instituudi partorgiks määrati Aleksei Tsõgankov, kes oli rahvuselt venelane. Ta alustas oma tegevust Leningradis eesti organisatsioonides. Õppis 1920-ndatel Leningradis tegutsenud eesti pedagoogilises tehnikumis. Õppis ära eesti keele, rääkis küll tugeva aktsendiga, kuid julge ja tarmuka inimesena leidis ta polütehnilise instituudi õppejõudude ja tudengitega kiiresti hea kontakti.***

* Eesti NSV perioodil töötati välja ajalookontseptsioon, mille kohaselt vaadeldi enamlaste 1917. aasta võimuhaaramist ehk Oktoobri-revolutsiooni nõukogude võimu kehtestamisena Eestis, aga 1940. aasta „juunipööret“ ning sellele järgnevaid sündmusi, mis viisid Eesti inkorporeerimiseni NSV Liidu koosseisu, kujutati nõukogude võimu taaskehtestamisena. – *Toim.*

** Pärast Eesti Vabariigi okupeerimist 1940. aasta juuli alguses saadeti laiali Eesti Vabariigi parlament ning korraldati NSV Liidu dikteerimisel uued valimised selle esimesse kotta riigivolikokku, mille liikmeks valiti ka Arkadi Uibo. – *Toim.*

*** Aleksei Tsõgankov tegutses partorgina 1945.–1947. aastani. Eesti keelt valdas ta Käbinist tunduvalt paremini, kuna ta oli üles kasvanud Krasnodari kraisis emapoolsete vanavanemate juures, kes

Sipsakas tuli töölt polütehnilises instituudis vabastada.* Ta oli endast väga heal arvamusel. Mäletan, kui palju kordi pidime keskkomitees koos seltsimees Pälliga talle tema tegematajätmistele osutama, kuid ta keeldus aru pähe võtmast. Sõimas seltsimees Pälli ja mind inetute sõnadega ja kaebas ÜK(b)P Keskkomitee büroosse seltsimees Georgi Perovile. Saanud ka sealt noomida, lubas enesele selle organi suhtes lubamatut. Sipsakase distsiplineerimatus, kombelõtvus ja anarhism tavaelus oli teada juba enne sõda, kui ta oli lühikest aega EK(b)P Keskkomitee propagandasekretär. Sõjaväes oli ta poliittöö peal ning ka seal ei suudetud talle aru pähe panna.

TPI marksismi-leninismi aluste kateedri juhatajaks määrati seltsimees Kure, kes oli samuti kohakaaslusega 1945. aastal loodud EK(b)P Keskkomitee koolide osakonna juhataja. Enne Eestisse suunamist töötas Kristjan Kure Leningradis Herzeninimelises Pedagoogilises Instituudis professorina. Haritud ja kultuurne, poliitiliselt arenenud inimene. Juba aastates, alati viks ja hästi riides, vestiga ülikonnas, ilusa hoolitsetud habeme ja vuntsidega, pisut täidlane, nägi välja kui vanema põlvkonna haritlane. Temaga oli huvitav vestelda, ta armastas nalja heita ja oli alati heatahtlik. Töötada keskkomitee koolide osakonna juhatajana ja juhtida samal ajal suure kõrgkooli kateedrit ei olnud muidugi kerge, kuid seltsimees Kure tegi kõik, mis suutis.

olid eestlased. Tema venelasest isa oli surnud juba 1918. aastal ja eestlannast ema 1921. aastal. – *Toim.*

* August Sipsakas oli aastatel 1945–1946 TPI marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja ja seejärel 1953. aastani poliitökonoomia kateedri juhataja. – *Toim.*

TRÜ-s määrati kateedrijuhatajaks Vilhelm Reiman, kes töötas EK(b)P Keskkomitee lektorina. Enne nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis oli ta Leningradis töötanud Edasi toimetuses. Sõjaväes polnud teeninud, sest oli noorpõlves vaskust käest ilma jäänud. Sõja ajal töötas ta EK(b)P Keskkomitees instruktorina. Tubli propagandist, valmistus loenguteks põhjalikult ja oskas teadmisi tudengitele edasi anda.

TPI-sse määrati kohakaaslusega õppejõududeks (kaadrit nappis endiselt) järgmised vastava ettevalmistuse saanud seltsimehed: Otto Štein (keskkomitee lektor), Voldemar Telling (ülemnõukogu presiidiumi sekretär), Paul Uusman (Raadiokomitee esimees), Jaak Ottender (Rahva Hääle toimetaja), Paul Keerdo (kommunaalmajanduse rahvakomissar/minister), Oskar Sepre (rahvakomissaride nõukogu/ministrite nõukogu esimehe asetäitja).

Tallinna Riiklikus Konservatooriumis määrati kateedrit juhatama Boris Tamm, kes oli juba seal õppejõud. Seal oli raske töötada, sest konservatooriumi juhtkond eesotsas rektoriga ei aidanud korda luua. Tamm ja teised õppejõud keeldusid töötamast, hädavaevu rääkisime augu pähe. Seltsimees Tamm sai ajapikku konservatooriumis lugupeetud õppejõuks. Hiljem viidi ta üle TPI-sse kateedrit juhatama ning seejärel sai temast instituudi õppeprorektor.

Tallinna Õpetajate Seminari suunati õppejõududeks Tallinna linnakomitees töötanud Miralda Prääts ja hariduse rahvakomissari asetäitja Aleksander Valsiner.

Tartu Õpetajate Seminaris usaldati marksismi-leninismi aluste õpetamine Eduard Brandile, kes töötas tol ajal partei

Tartu linnakomitee sekretärina, ja Tartus kirjastuses töötanud Viktor Kosenkranusele.

See kõik andis võimaluse kateedrid süsteemselt tööle panna ning seeläbi tõsta vabariigi kõrgkoolides poliitkasvatuse taset. Ent raskused olid selles vallas veel suured. Kodanlik ideoloogia, mille kandjateks olid paljud vana koosseisu professorid ja õppejõud, avaldas tugevat vastupanu. Selle mahasurumiseks tuli tugevdada juhtkonda, ennekõike TRÜ-s. Pärast Hans Kruusi, kes seati vabariigis vast loodud Teaduste Akadeemia presidendiks, sai ülikooli rektoriks Alfred Koort. Kohtumised ja vestlused temaga jätsid mulle hea mulje. Koort oli väga intelligentne inimene, kõrgesti haritud ja omas ülikoolis autoriteeti, igati lojaalne uue võimu ja partei vastu, jutu poolest valmis tegema kõik selleks, et muuta ülikool korralikuks nõukogude kõrgkooliks. Ent ehkki ta oli uue võimu suhtes lojaalne, ei astunud ta õppejõudude reaktsioonilise osa vastu välja, vaid eelistas teravaid nurki siluda, otseseid kodanliku ideoloogia kandjaid vaigistada.

Ajapikku ühiskondlike ainete õppejõudude koosseis suurenes ja paranes kvalitatiivses mõttes. Paljud lõpetasid Kõrgema Parteikooli ÜK(b)P Keskkomitee juures ja Ühiskonnateaduste Akadeemia ning said suunamise tööle kõrgkoolidesse.

Rahvamajanduse tõus ja võitlused ideoloogiarindel

1948. aasta alguseks lähenes Eestis töötavate kommunistide arv seitsmeteistkümmenele tuhandele. 80 protsenti neist moodustasid kommunistid, kes olid parteisse astunud Suure Isamaasõja päevil. Nõukogude armee oli parim poliitilise